

Rusínová, Zdenka

Názvy nositelů vlastnosti ve staré češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1964, vol. 13, iss. A12, pp. [211]-215

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101310>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MATERIÁLY

ZDENKA RUSÍNOVÁ

NÁZVY NOSITELŮ VLASTNOSTI VE STARÉ ČEŠTINĚ

Z novočeských příruček známe názvy nositelů vlastnosti jako poměrně úzký oddíl tvoření slov. Studium staročeského materiálu¹ však ukázalo, že jde o oblast bohatší a širší, než ji známe ze současného jazyka.

Za nositele vlastnosti lze ve staré češtině považovat slova, která už v současném jazyce tento význam nemají, jako některá jména a příjmení (z nichž část ztratila význam nositele vlastnosti velmi brzy, prakticky se svým prvním nositelem — Nosáč apod.), dále slova zakončená na -ost, -stvie, která ve staré češtině mívala častěji konkrétní význam (protivenství, nepravost atd.). Také počet přípon, kterými se tvořily názvy nositelů vlastnosti, byl daleko větší než v současném jazyce.

Problematické je řadění přechýlených slov. Lze se domnívat, že sama potřeba přechýlit název ukazuje funkci, kterou má význam nositele vlastnosti i v přechýlených slovech.

Poněkud odlišná je situace v deminutivech utvořených od názvů nositelů vlastnosti. Myslím, že deminutivní přípona je významově více zatížena než přípona přechylovačí. U některých slov převažuje význam zdrobňovací i nad významem nositele vlastnosti. Zařazují však jen ta slova, kde význam nositele vlastnosti naopak zatlačuje význam zdrobňovací do pozadí.

Při klasifikaci materiálu vycházím z Dokulilovy teorie odvozování slov. Tomuto dělení významovému je podřízeno dělení formální.

Názvy nositelů vlastnosti patří do onomaziologické kategorie mutační. Pokud jde o určenost substance, může být určena vztahem k vlastnosti (onomaziologická kategorie nositelů vlastnosti v užším smyslu slova, onomaziologický příznak je nediferencovaný), vztahem k jiné substanci nebo vztahem k ději (onomaziologický příznak je diferencovaný).

1° Substance je určena vztahem k vlastnosti (ta může být vyjádřena adjektivem, adverbium, číslovkou i předložkou).

Maskulina. K nejproduktivnějším příponám patří:

-ec: mokřec, skupec, chromec, modřec (kámen modrý), bělec (běloch), nemilec, Němec, mládec, lysec, mrzutec, lútec, levce (levák), křivec, jistec, (jistý původce, vlastník, věřitel, dlužník), lakomec, krupec (hrubec), chrabřec, hrubec, holec, horlivec, dobřec, divočec, nelepec, črvenec, slepec, pestřec, nesličnec, hlušec, světec, veličec, vysočec, mězenec, (z mězený), jalovec. K adjektivům utvořeným ze substantiv vznikly názvy jako medovec, milostivec, lstivec, dřevěnec (dřevěný zámek), měděnec

¹ Excerpovaného z Gebauerova Slovníku staročeského a doplněného z některých památek (Sborník hraběte Baworovského, Milion, Klaretův slovník, Evangelium sv. Matouše, Tkadleček, Život sv. Kateřiny aj.

(peníze, nádoba). K adjektivům vzniklým ze sloves byly utvořeny tyto názvy: kýchavec, šeplavec, rúhavec, kulhavec, dýchavec, braptavec, čeňuchavec. Příponou *-ě* je utvořen název obžerčě; *-ek*: mládek, žlutek, bielek, svátek; potomek, předek; desátek, čtvrtek, pátek; *-ík/ník*: malík, mlík, mladík (jen potud, pokud se necítí jako deminutiva); ukrutník velebník, věrník, opatrník, prázdník, nestatečník, krásník, črník, bujník, tajník, lakotník, slitovník, následovník, přísězník, vražedník, mizerník; dvojník, devietník, jednostajník. Z těchto substantiv utvořených od adjektiv zakončených na *-ný* se abstrahovala koncovka *-ník* a ta se připojovala k některým jmenným základům: chudník, lakotník, krvavník atd.

Slova jako: chutník, klamník, pyšník, mizerník, vinník, dlužník lze charakterizovat jak ve vztahu k vlastnosti, tak ve vztahu k předmětu.

-ák/nák: novák, mlák, divočák, dobrák, Malák, chytrák, chudák, črnák (obdobně jako *-ník* z *-ík* vznikla koncovka *-nák* z *-ák*), prvénák, čtvrtnák.

Nepřítliště časté jsou názvy zakončené na: *-och*, jako junoch, lenoch, mudroch; na *-úš*: bělúš; *-áč*: Dobráč, naháč, boháč, kostrbáč, kosmáč; *-a*: chytra, něma, Hóla, nešvara, nemrava, neřada, nestera (nesterný = nemluvný), (v nové češtině jsou živá jen záporná substantiva); *-cha*: náliča, Dobrcha; *-ata*: Dobřata, Holata, Hrdata; *-ota*: Krasota, milota, Mladota; *-ic/ič*: mladice (mladý člověk), mladice (mladý les), němice (němý); *-ina*: hrdina, borovina; *-inec*: našinec, vašinec; *-ka*: chyterka; *-oň*: Dobroň, Mladoň, hlupoň, hrdoň; *-uch*: miluch, črnuch; *-ýš*: hrubyš.

Příponami *-cha*, *-ata*, *-ota*, *-ic/ič*, *-ka*, *-oň*, *-uch*, *-ýš* se již v nové češtině názvy nositelů vlastnosti netvoří.

Názvy nositelů vlastnosti mohly být tvořeny i adjektivy, která se substantivizovala. Např. starší (rodiče), mýtný, strážný, celný, poddaný, vrátný, ponocný, Běl.

Feminina. Časté byly přípony: *-icě/nicě*: teplicě, mladice, Malice, lakomicě, lysicě, kyselicě, jalovicě, holicě, bělicě, zlatice, prosticě, levicě, pravicě, hořčicě, sveršpicě, bohaticě, divokvicě (se sekundárním v), polovicě, dvojicě, letnicě, silnicě, hubenicě, zimnicě, črnice, črvenicě, krásnicě, studenicě, svrchnicě, tajnicě, radnicě, denicě. Od podobných substantiv byla opět odtržena přípona *-nicě* a připojovala se ke slovům jako světlnicě. Z adjektiv původu substantivního vznikly názvy jako: šočovicě, plstěnicě, olověnicě, mědenicě, sklenicě, stříbernicě, jieternicě, kamennicě.

-ička/nička: krásnička, slanička, šlechetnička, nábožnička, srdečnička (žena srdečná), žlútenička (jen pokud nemají deminutivní charakter); *-ina*: novina, pustina, chudina, šedina, planina, rovina, tišina, bystřina, slabina, hustina, mrtvina (mrtvé tělo), dolina, zelina, devietina (devátá hodina), desietina (desátý díl). K adjektivům utvořeným ze substantiv vznikly názvy: skopovina, losovina, kuřetina, teletina, prasětina, vepřovina (předpokládají tvar adjektivní skopové, kuřecí...); *-ka*: kysělka, hólka, črvenka, němka, bělka.

Méně časté byly přípony: *-ě*: pláne, tvrže, drážě, potřebně; *-a*: ohyzda, nemrava, nesluha (neslušná věc); *-ava*: Dobrava, Mladava, *-avka*: Hluchavka; *-eň*: holeň; *-enka*: tlustěnka; *-ež*: dróbež (drobné ryby); *-í*: planí; *-izna*: bělizna (bílá kožišina), divizna (k div nebo divý); *-esta*: bělesta (Mléčná dráha); *-ule*: drahule (drahokam); *-úška*: Drahúška; *-yně*: svatyně.

Patří sem i některá slova zakončená na *-ost*, pokud označují konkrétní věc nebo skutek (a ne pouhou vlastnost nebo stav): horkost (horečka), svátost, nepravost, těžkost, nečistost.

Substantivizovaná adjektiva označují některé osoby nebo věci (místa): malířská, emladilá, písářská, mlá, blatná, Bělá, Čistá, Dobrá, Hluboká, Lysá. V nové češtině se používá už jen přípon *-icě/nicě*, *-ina*, *-ka* (*ovka*, *-enka*).

Neutra. V neutru se tvořily i ve starém jazyce názvy nositelů vlastnosti jen velmi zřídka, a to koncovkami: *-o*: kyseló, levo, jasno; *-ě*: mládě, Němčě, (přípona *ě* je prakticky jediná, kterou lze tvořit názvy nositelů vlastnosti v současné češtině); *-é*: holé, malíčé; *-čie*: mladíče; *-iště*: rovniště; *-stvie*: protivienstvie (podobně jako příp. *-ost/est* může označovat konkrétní významy, srov. výše.)

K adjektivům vzniklým z participia *l*-ového a *n/t*-ového byla utvořena substantiva, jejichž závislost na slovese se ve staré češtině zřejmě nepocítovala, protože obě přičestí měla povahu adjektivní. Substantiva od *n/t*-ových přičestí jsou však v současném jazyce hodnocena M. Dokulilem jako substance určené vztahem k ději.

a) Od participií *l*-ových jsou: osamělec, netbalec, nedošlec, dospělec, opilec, vzteklec zůfalec, hodoválek, moklina, namrlina, padůch (kdo odpadl od šibenice), létalé (co létá).

b) Od participií *n/t*-ových: Názvy jsou převážně tvořeny od participií sloves přechodných. Prosté přičestí trpné se stalo ojedinelé substantivem v případě milovan-milované. Jinak se k přičestím připojovaly tyto přípony: *-ec*: nekřtěnec, potracenec, sebranec, rozdělenec, spasenec, zmatenec, (v)zvolenec, omámenec, vybranec, vypo-vědenec, nazvanec, oděnec, psanec, mazanec, (ne)svacenec, neobřezanec, nekršćenec, nekázanec, nalezenec, malovanec, zabitec, skrytec, pokrytec; *-ek*: návitek, kochánek, sebránek, mazánek; *-ka*: točenka, kasanka (část ženského oděvu kasaného); *-ice*: pletenicě, vzchovanicě, tkanicě, smočenicě, hnětenicě, lepenicě, řezanicě, točenicě; *-ina*: rozsadlina, kopanina, oranina, pařenina, střěbanina, tištěnina, klučenina, miešanina, nakaženina, nakvašenina, natrženina, trávenina, nadutina; *-ice*- vzchova-nicě.

2. Substance je určena vztahem k předmětu

Tento vztah lze určit nejprve obecně, a to je-li statický, či dynamický. Uvnitř těchto velkých skupin je možno vymezit dále celou řadu významových skupin a podskupin. Protože vlastnost je v podstatě jev statický, nevyskytují se názvy nositelů vlastnosti téměř vůbec v kategorii opačné, dynamické. Jsou to jen jevy řídké, např. mědenec (hotovitel věcí měděných), hnojník (kdo hnůj vozí). Lze říci, že na přechodu k nedějovým (statickým) pojmenováním jsou názvy jako komorník (místo kde pracuje), kórnice, (dívka na kůru, zpěvačka), mýtník. V kategorii nedějové (statické) lze vydělit několik skupin významů:

- A. Podobnost. *-áč*: křemenáč; *-ík/ník*: diebelník, hovadník; *-atka*: kameňatka, (druh hrušky); *-ice*: hlavicě (zelí hlávkové), bradaticě (válečná sekýra, kozicě (hudební nástroj na způsob dud).
- B. Příslušnost lze dělit blíže na místní a společenskou:
 1. místní: *-ák*: lesák, horák, dvořák; *-enín/ěnin*: břěženín, broženín (obyvatel brodu), bržěnín (obyvatel brd), hořěnín; *-ina*: chřbetina (žíla hřbetní), hrdlina (žíla hrdelní);
 2. společenská: *-ník*: čeledník (k čeledi náležející); *-ovna*: chlapovna (k selskému stavu náležející), mnichovna.
- C. Původ: *-ina*: rybina, jelenina, husina, člověčina, hovédina, bravina, konina, kozletina, losina, nedvědina, vyzina (mohou mít vztah i k adj. rybí, jelení...).
- D. Utvořenost z nějaké látky: *-ák*: hliňák; *-ík*: medník (marcipán); *-natka*: deskmatka (plot z desek).
- E. Vyznačování se lze dělit dále na vyznačování se konkrétním předmětem, více konkr. předměty stejného druhu a abstraktním předmětem.

1. konkrétním předmětem: *-áč/náč*: nosáč, chlupáč, břucháč, bradáč, hubáč, kudrnáč, chřbetnáč; *-ař*: nosář; *-ák*: ušák, chvosták; *-ál*: bradál, hrbal; *-ec*: nohatec; *-uš*: braduš; *-nicě*: korniče (dříví s kůrou); *-ina*: blatina. Pouhý název předmětu může označovat i jeho nositele: kučera. Substantivizovaná adjektiva označují názvy jako: Borová, Březová, Buková.
2. Více předměty téhož druhu: *-ina*: bučina, dubina, Habřina, březina; *-ině*: kosině (opeřená ptáče); *-icě*: jahodnicě (jahodový keř).
3. Abstraktním předmětem: *-ík/ník*: lestník, pamětník, hněvník, násilník, hriešník (mohou mít vztah i k vlastnosti — lestný, násilný, nebo k ději — hřešiti).

F. Účel.

-ina: kabátina (látka na kabáty); *-icě/nicě*: hromnicě, chladnicě a ložnicě — mohou mít vztah i k ději, pivnicě — může mít vztah i k vlastnosti.

G. Dále lze vydělit skupinu, která je určována předmětem charakterizujícím zaměstnání.

1. Konkrétní předmět: *-ík/ník*: klíčník, brtník (včelař, brt = špalek se včelami),
2. abstraktní předmět: *-ník*: zákonník, latinník.

3. Substance je určena vztahem k ději

Název může označovat:

a) Nositele děje (ze kterého vzniká stav):

-ec: churavec, plesnivec (mohou být ve vztahu i k vlastnosti); *-icě*: hnlicě; *-ina*: modranina. Nositele děje minulého označovala vlastně jména jako netbalec, nedošlec, avšak participia, od kterých byla tato jména tvořena, měla povahu adjektivní, proto jsou názvy tohoto druhu řazeny k substancím určeným vztahem k vlastnosti (srov. tam).

b) Agentu činnosti

-a: Blúda, Hněva, Kokrha, Hovora, behta, nemluva; *-ář*: šilhář; *-án*: kulhán (kdo kulhá); *-ec*: věštec (může mít vztah i k vlastnosti); *-ě*: opivců; *-ek*: lžek; *-ník*: řezník, účastník (může mít vztah i k předmětu a vlastnosti), žalovník, pochlebník (mohou mít vztah i k vlastnosti); *-ot*: blekot (ojed. ten, kdo blektá).

c) Výsledek děje

O: trus; *-(t)ek*: dobytek, požitek, užitek. Název předmětu může být totožný s dějovým substantivem: krádež (věci kradené).

4. Substance je určena vztahem k okolnostnímu příznaku

Okolnost je vyjadřována předložkou připojenou před jmennou částí pojmenování: *-áč*: bezzemáč; *-ec*: bezženec, bezzubec, bezručec, bezhlavec, bezdušec; *-ek*: bezdětek; nástěnek, políček, pošijek, zášijek, nápolek (napůl); *-a*: ve slově beznoha se *-a* chápe ve stejné rovině jako nemrava, beznoska atd.; *-ík/ník*: námezdník, náměstník, náměsíčník, nárožník (majitel nárožního domu), počestník; *-icě/nicě*: přielbicě, náušnicě, nábočnicě, sáušnicě; *-ka*: záměřka; *-yni*: bezdětkyni; *-ie*: předpeklie.

5. Složeniny zařazují jako substance určené současně dvojím vztahem:

a) k vlastnosti a předmětu:

-ec: býkohlavec, cuzozemec, čapnosec, křivonosec, klabinosec, jednorozec, dvojnosec; *-áč*: čtverohranáč; *-ka*: ľubolřka, křivonoska, trénořka; *-yni*: cuzo-

zemkyni; *-ě*: holopúščě; v obráceném pořadí jsou seřazeny komponenty ve slově bratrumila;

b) ke dvěma vlastnostem:

-ec: drůženatec (člověk podruhé ženatý); *-ek*: jasnokadeřávek; jmenný tvar adjektiva (složeného) může označovat název nositele; čtyřhranat;

c) k vlastnosti a ději:

-ník/nicě: cuzoložník, cuzoložnicě; *-ička*: ľubomyšlíčka;

d) k předmětu a ději:

-a: makodera, konědra (kdo dere koně, mák); *-(i)čka*: pecopalička;

e) k místu a ději: (vlastnosti)

-ec: jinderozenec.

Z uvedeného přehledu plyne, že názvy nositelů vlastnosti se tvořily ve staré češtině jednak od většího množství základů (srov. např. adjektiva) a jednak větším počtem přípon. Význam jednotlivých přípon však nebyl ještě ustálen. Když došlo k jejich přesnému přiřazení k jednotlivým významům, část přípon, kterými se dříve tvořily názvy nositelů vlastnosti, přešla k názvům jiným (*-ář* k činitelským atd.). Tak došlo k jistému ochuzení této významové kategorie.